

УДК 929(477)

Я. О. Поліщук

*Ягеллонський університет, Краків,
Національний університет «Острозька академія»*

ДОХРИСТИЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ ЯК КОНЦЕПТ НАУКОВИХ СТУДІЙ

У статті аналізуються актуальні аспекти та значення однієї з найбільш цікавих праць митрополита Іларіона — «Дохристиянські вірування українського народу» (1965). Дослідження своєрідно підсумувало цілий етап наукових студій цього предмету. Разом з тим сьогодні ідеї І. Огієнка потребують розвитку та верифікації.

Ключові слова і словосполучення: дохристиянські вірування, міфологія, український народ, культура, історія, література, наукова концепція.

Наукове дослідження, про яке піде тут мова, є одним з найцікавіших, а заодно й одним з найнесподіваніших у творчому доробку Митрополита Іларіона. Контroversії викликає вже сам той факт, що монографія вийшла з-під пера православного ієрарха, тоді як церква упродовж віків (і це, зрештою, не умовчує автор) ставилася до світу язичества з принциповим несприйняттям, а також завзято поборювала усіякі прояви дохристиянських вірувань не тільки в питаннях культу, а й у повсякденному житті. Тим часом автор не ставиться до цього явища однозначно. Більше того, він знаходить чимало аспектів, у яких засвідчено взаємовплив та переплітання двох традицій — християнської та язичеської. Наукова зваженість тут, безумовно, переважає над ортодоксальним «патріотизмом», а тим більше — над культовим упередженням, як це було в минулому. Варто також згадати, що традиційна культура й раніше перебувала в полі уваги Митрополита: так, чимало місця присвячено характеристиці її в ранній праці «Українська культура» [11, с. 21-22], що вийшла друком 1918 року.

З іншого боку, проглядається безперечний зв'язок дослідження Митрополита Іларіона з цілим рядом подібних студій, яких немало було створено упродовж XIX та початку XX століття, тобто в дорадянську добу, бо пізніше розвиток такого наукового напрямку унеможливила комінстично-атеїстична цензура. Тому працю можна оцінювати як своєрідний підсумок певного історичного етапу — етапу, на якому постали ґрунтовні праці в галузі української міфології та дохристиянської старовини (М. Костомарова, Я. Головацького, Г. Булашева, М. Грушевського, О. Єфименко та багатьох інших). На тлі свого часу монографія Митрополита Іларіона — це радше унікальна, рідкісна праця, бо подібна проблематика перебувала тоді під забороною в радянській Україні, та й за кордоном на неї не звертали більшої уваги (якщо говорити про науковий, а не науково-популярний чи культовий дискурс).

Монографія «Дохристиянські вірування українського народу» (1965) стала результатом багаторічних наукових пошуків та роздумів автора. Дата її видання вказує лише на час публікації праці.

Насправді, як засвідчуєно в передмові, книжка постала в 1946 році. Її було написано у Швейцарії одразу ж по війні. Нагадаємо, що на той час І. Огієнко переживав не кращі дні, який супроводжували хвороби та стан невизначеності. Небавом він емігрував за океан, і вже ніколи не повернуся на європейський континент. Тоді ж, навесні тривожного 1946 року, в місті Лозанні митрополит, попри численні труднощі й невигоди побуту вигнанця, зумів мобілізувати свої сили та написати цінну наукову працю. У пошуку джерел, яких, звісно катастрофічно бракувало в тих умовах, він звернувся до багатой приватної бібліотеки Н. А. Рубакина [9, с. 10], якою сповна скористався.

Проте рукопис 1946 року означив лише першу фазу оформлення праці. Наступна ж була пов'язана з викладанням автора в Колегії св. Андрія (Вінніпег, Канада). Він згадує, що від 1951 року викладав у цьому закладі спеціальний курс дохристиянських вірувань, який трактував як своєрідний вступ до іншого, фронтального курсу — історії української церкви. Треба зазначити, що це був дуже сміливий задум. Важко навіть уявити собі подібний курс у рамках програм духовного навчального закладу, адже духовна освіта завжди відзначалася ортодоксальністю, особливо у східно-православній традиції. Принаймні в Україні це було б абсолютно неможливим у ті часи, та й на сьогодні досить проблематично. Реалізувати подібні сміливі наукові задуми Митрополит Іларіон міг тільки у вільному світі, де не існувало жодних (ні державних, ні церковних) цензурних обмежень. Викладаючи, автор мав нагоду вносити правки у свою працю, вдосконалювати окремі аспекти. І він не втомлювався це робити. Так, відстежуючи наукові новинки, вже в 1963 році (праця тоді готувалася до друку) використав нові дані з радянських джерел, що описували археологічні знахідки академіка Б. Рибакіова та його ж розшифрування давньослов'янського календаря [9, с. 308-310].

Таким чином, від початкового рукопису до задуму публікації минуло вісімнадцять років. Тільки в 1964 році, завдяки Інститутіві Дослідів Волині, зокрема його Видавничій Комісії, а також завдяки доброчинцям, які збирали кошти по всій Канаді, монографія таки вийшла у світ. Загалом же цей процес тривав майже два десятиліття. Через те, підписуючи передмову, І. Огієнко подав дві дати: «Лозанна, березень 1946» та «Вінніпег, 8. 1. 1964» [9, с. 10].

Сьогодні значення праці Митрополита Іларіона випадає оцінити в історичному контексті. В історії української гуманітарної науки можна виділити кілька періодів, коли подібні студії активно виконувались та були затребувані в суспільстві: 1) романтичний етап національного становлення, тобто 20-80-і роки XIX ст.; 2) неоромантичний етап, або етап «Молодої України», від 90-х років XIX до 10-х років XX століття; 3) державотворчий етап 20-30-х років XX століття, на жаль, не завершений, нагло обірваний; 4) сучасний етап, що обіймає час від кінця 80-х до кінця 90-х років минулого століття. Кожна з цих фаз наукового розвитку мала свої виразні особливості. У межах їхніх координат і спробуємо з'ясувати актуальність монографії Митрополита Іларіона.

Романтики започаткували ґрунтовні дослідження української та слов'янської міфології. Вони ще не мали точного інструментарію для таких студій, а нерідко водночас виступали в двох ролях: збирали емпіричний матеріал (пам'ятки фольклору), описували та систематизували їх, проте також апробували певні теоретичні схеми та узагальнення. У кожному разі, заслуги романтиків безсумнівні, а їхні праці, передусім авторства Миколи Костомарова, Якова Головацького, Олександра Потебні слугували фундаментом для пізніших подібних досліджень.

Працюючи в умовах відсутності достатньої кількості достовірних свідчень, учені ХІХ ст. осягнули істотний поступ у галузі дослідження праслов'янської та праукраїнської міфології. Так, М. Костомаров у своїй відомій праці реконструював пантеон слов'янських божеств, використовуючи для цього широке коло джерел найрізноманітнішого походження. Міфологічна проблематика мала гідний розвиток у класичних дослідженнях О. Потебні, М. Сумцова та ін. Звичайно, не всі з наукових ідей та гіпотез цих учених витримали випробування часом та були підтверджені їхніми наступниками. Але це зовсім не означає, що можна ставити під сумнів вагомість їхнього доробку в цілому. Звертає на себе увагу той факт, що вчені-романтики прагнули відшукати в національній традиції відповідники відомим світовим міфологічним системам та пантеонам. Вони своєрідно розбудовували українську міфологічну школу як метод гуманітарних досліджень.

На межі ХІХ та ХХ століть українство уже зміцніло, набуло академічних (створено перші кафедри україністики у Львові та Чернівцях, а також наукові товариства) та політичних форм (створено перші партії), тобто увійшло в наступний етап розвитку. У цей час знову актуалізуються дослідження дохристиянської культурної спадщини. Ці аспекти виразно проявилися в наукових працях Хведора Вовка, Володимира Гнатюка, Олександри Єфименко та ін. Характерно, що дослідники цієї пори знаходили багато відмінностей між українцями та росіянами вже на ранньому, доісторичному етапі розвитку, і в цьому проявився їхній романтичний світогляд. Адже в умовах колоніальної дійсності царської Росії мова йшла про культурну емансипацію, для цього використовувалась не лише художня література, а й наукова галузь знання, пов'язана з історією народу та його самобутністю.

У 20-х роках антропологічні студії провадилися в радянській Україні, але невдовзі вони були згорнуті. Проте їх продовжували діяти української еміграції. Так, учені пражського осередку приділяли таким дослідженням певну увагу [12]. Щоправда, ширшого розголосу ця діяльність не мала, з цілком зрозумілих причин.

Нарешті, останній період характерний відродженням великого інтересу до традиційної культури [2, 4, 5, 10]. Упродовж кінця 80-х та першої половини 90-х років було видано чимало різноманітної літератури на ці теми. Головним чином, ця література мала популярний або науково-популярний характер, як-от книги Василя Скуратівського, Сергія Плачинди, Валерія Войтовича та под. Вона була покликана задовольнити суспільний голод на пізнання праісторії, котра була до сих пір закритою ділянкою знань. І це завдання виконала. Дохристиянську

культуру було не тільки реабілітовано після тривалого замовчування, її виділили певне місце у програмах середньої та вищої школи. До речі, в рамках цього етапу здобула визнання й праця Митрополита Іларіона, що була вперше видана в Україні 1991 року, способом репринтного відтворення канадського оригіналу з 1964 року [9].

Щоправда, таке масове зацікавлення язичництвом мало і свій темний бік. Воно не всіма було сприйняте однозначно. Характерна дискусія, яка певний час точилася в періодиці, хоча її предмет до кінця не вичерпано й по сьогодні. Мова йшла про достовірність культурів, які взялася пропагувати науково-популярна галузь у різноманітних версіях «української міфології» (таку назву мала відома книга Валерія Войтовича, котра насправді є компілятивною працею, чого автор, зрештою, не приховував [5, 4]). Більше того, окремі доволі таки дискусійні теорії та доктрини одразу ж потрапили до масового вжитку через навчальні програми, в яких вони були рекламовані. Одним словом, дався взнаки явний перекіс, коли в умовах браку серйозних новітніх досліджень проблеми популяризувалися нерідко застарілі позиції, які не витримували наукової критики. Саме цю кон'юнктуру й намагалися засудити окремі вчені.

Так, Григорій Грабович у статтях, які він публікував на сторінках журналу «Критика» доводив, що існує певна «соціопсихічна матриця», яка в певні періоди актуалізує потребу міфологізації історії, а навіть спонукає появу псевдоісторичних документів чи псевдонаукових студій. Це та потреба самоствердження, яка вимагає «відкриття своїх коренів». На переконання Г. Грабовича, для українців така фаза розвитку завершилася вже раніше, через те в умовах незалежної держави не годиться вдаватися в містифікації. Адже це відвертає від реальних проблем і, певною мірою, інфантилізує свідомість народу та його еліти, що стоять перед дуже серйозними та глобальними завданнями державотворення. Саме тому роль містифікацій (на зразок «Велесової книги») у сучасному суспільстві автор порівнює з обігом фальшивих грошових купюр [6, 7].

Справді, доводиться визнати, що нових фундаментальних досліджень на цю тему в період незалежної України так і не було написано. А ті, котрі були виконані раніше, вже не могли задовольнити читача: чи то застаріла фактографія, чи то віджили ідеологічні підходи не відповідали вимогам сьогодення. Питання, однак, лишається відкритим. Попри те, що археологічна наука останніх десятиліть ХХ ст. зробила багато унікальних відкриттів, нововідкриті факти досі не систематизовано та не вибудовано нової концепції дохристиянської культури [2]. Це завдання, очевидно, стане справою майбутніх років.

Після такого короткого історичного екскурсу, необхідного нам як властиве науково-дослідницьке тло, повернемося до оцінки праці Митрополита Іларіона «Дохристиянські вірування українського народу». Варто зауважити, що її автор, подібно до своїх попередників, визнає відносну недослідженість проблематики, пов'язаної з дохристиянським періодом. Раніше цю думку наводили вчені ХІХ ст. Але й Дмитро Антонович, пишучи в 30-х роках ХХ ст. свій огляд «Передхристиянська релігія українського народу», зазначав:

«Досліди передхристиянської релігії на Україні проводяться вже від давнього часу, але головним їх успіхом треба вважати те, що вони розвіяли чимало легенд і неправдивих тверджень про стару передхристиянську релігію, але зате дуже мало збагатили наші правдиві відомості про неї. Можна сказати, що ці дослідження виявили, як мало ми знаємо про стару релігію і як обережно треба ставитись до відомостей про неї» [1, с. 196].

Подібний стан справ констатує й Митрополит Іларіон. Він усвідомлює, що надходить час синтезувати ті розрізнені свідчення, які існують у науці, та вивести дохристиянську проблематику на новий рівень осмислення. Дослідник зокрема пише про це:

«Звичайно, щоб говорити про українську дохристиянську міфологію, ми не маємо ще потрібного матеріалу, а той, що є, ще не опрацьований належно, — можемо говорити про мітологію всеслов'янську, і вже на її тлі виділювати й українську. Питання своєї мітології розроблені в нас мало, а цілих систем і зовсім нема, хоч матеріалу зібрано вже досить» [9, с. 83].

На цих увагах учених-попередників ми наголошуємо саме через те, що вони, при всій своїй компетентності, займали зважену позицію й зовсім не схильні були, з огляду на відсутність матеріалів чи їхню сумнівність, удаватися для фальшувань та вигадувати ультра-революційні «теорії» української міфології, котрі йшли б у розріз із об'єктивними даними інших наукових галузей знання. Очевидно, в нинішній Україні подібний рівень наукової культури значною мірою вже втрачено, якщо в нас процвітають квазінаукові імітації та видаються за істинно наукові продукти [4, 5].

У монографії Митрополита Іларіона залучена серйозна наукова база, як на час її написання. Звісно, вчений не доповнив її деякими джерелами, що з'явилися в 50-60-х роках в СРСР та інших країнах, мабуть, через їхню важкодоступність. Однак класичні джерела представлені в цій праці досить добре. Це дослідження з історії, етнографії, антропології, фольклористики, мовознавства ХІХ та початку ХХ століття — українських, російських (рідше — зарубіжних) учених. Вони і становлять ту основу, на якій автор вибудовує свою концепцію.

Крім того, варто оцінити ретельне залучення творів української літератури як ілюстрацій до окремих тез та думок дослідника. Це доводить блискучу обізнаність автора з класичною літературою, включно з тонкощами її лексики та фразеології, які не кожен філолог здатен витлумачити. У різних місцях монографії Митрополит Іларіон цитує уривки чи слова, фрази з творів І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Т. Шевченка, П. Куліша, Марко Вовчок, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського, Ольги Кобилянської та багатьох інших. Ці приклади не просто ілюструють тези дослідника, вони засвідчують, наскільки жива й продуктивна традиція дохристиянських вірувань, наскільки органічно вона — уже як елемент національної літератури — входить у нову добу українства — епоху ХХ століття.

Серед ідей ученого, які варті спеціального наголошення та розвитку, виділимо дві. Аналізуючи релікти дохристиянських вірувань та їхній вплив на національну культуру, Митрополит Іларіон доходить

висновку, що й досі зберігаються два світоглядні принципи, характерні для міфологічної свідомості, а саме: 1) *циклічний принцип буття*, який розподіляє час на певні періоди та впорядковує наші уявлення про час згідно з традиційними схемами; 2) *ієрархічний уклад світу*, що передбачає одночасне існування в нашій моделі уявлень як християнських культів (вони посідають вищу нішу), так і язичеських вірувань (вони втілюються в повір'ях, забобонах, казках, легендах та ін., а в буденному побуті локалізовані до окремих предметів чи цінностей, що зберігають своє сакральне та магічне значення). Названі вище ідеї, як бачимо, постулюють часовий та просторовий порядок, що був свого часу усталений у традиційній (дохристиянській) культурі.

Циклічний уклад життя, що корінням своїм сягає хліборобських культів вирощування врожаю упродовж календарного року, сьогодні найбільше закріпився в родинній обрядовості. Він усе ще зберігає свою владу в українському суспільстві, хоча все більше втрачає її під тиском масової культури міста. Хліборобська праснова наклала на нього незгладимий відбиток, зокрема в тому, що не існує чітко визначеного центру та чітко дисциплінованого часу свят, що становлять найважливіший, організуючий чинник циклічного життя:

«Точно установленого дня якогось Свята в давнину не було, бо ж це були свята хліборобські: обряди справлялися в залежності від погоди й часу хліборобських зайнять, у залежності від сонцеобороту та соняшної сили, і тільки Християнство пізніше поприв'язувало їх до певних днів. Звичайно Свято тяглося кілька днів, а то й тиждень і більше, що полишилося й до нашого часу. Усі Свята були пов'язані однією спільною ідеєю: пошанування сонця й соняшних богів, боротьба літа з зимою, тепла з холодом, а це є те, що становить основу хліборобства» [9, с. 265].

Принцип ієрархізації простору ще важливіший та ще менш досліджений в українській науці. Варто пам'ятати, що світ людини минувшини був чітко структурований, як це доводить М. Попович. «У слов'ян, на відміну від кочових народів, — пише він, — переважають вертикаль і потрійна класифікація. До виділення трьох рівнів та чотирьох сторін світу додається символ кола як засобу відокремити свій, освоєний світ від чужого, дикого, небезпечного [...]. Коло символізувало одиницю-цілісність, чотирикутна будова — упорядковану безконечність світу» [10, с. 34].

Упорядкування простору, згідно з традиційними уявленнями, а нерідко з участю магічних дій та обрядів, упродовж віків практикувалося на різних рівнях життя українців — від родинних форм до державних утворень. «Світ був просякнутий символікою речей, цифр, кольорів, форм» [8, с. 175]. Звісно, з бігом часу в цій системі відбулося істотне зміщення, було втрачено чимало елементів. Але її функціонування добре показує, наскільки глибоким та органічним було зрощення християнських та язичеських елементів культу. Тому нині неможливо було б якось категорично відсепарувати одне від іншого. Цього цілком свідомий Митрополит Іларіон, коли говорить про історичну обумовленість багатьох елементів обрядової культури українського народу. Не випадково він також завершує розділ «Двоєвір'я»

прикладми з художньої літератури, які досконало ілюструють так зване *народне двоєвір'я*, що присутнє й на початку ХХ ст.: наприклад, зафіксоване у творох Ольги Кобилянської [9, с. 339].

Відтак не дивно, що й дотепер в Україні збереглися головню локальні свідчення дохристиянських вірувань, які переважно вже втратили свою магічну функцію й перетворились на ритуал. Прикметно, що згадки про дохристиянських богів майже не збереглися в пам'ятках українського фольклору. Зате сюжети та персонажі «низької» міфології чи демонології успішно побутують і нині [2]. Це демонологічні оповіді про відьом, чарівників, а також про лісовиків, чугайстрів, водяників, домовиків, вовкулаків, русалок, мавок, мерців, потерчат, упирів, страхів, блудів, різноманітних персоніфікацій хвороб та гріхів тощо. З бігом часу вони втратили конкретні функції, якими наділялися в прадавні часи. Тому серед таких істот трапляються й слабо індивідуалізовані, іноді навіть не наділені іменем [3, с. 13].

У передмові до монографії Митрополит Іларіон наголошував на трьох аспектах, в яких вона має значення. Важливість дослідження дохристиянських вірувань він вбачав у наступному:

1. *Контекст релігії й культів*. «Сучасної духової культури українського народу належно й глибоко ніхто не зрозуміє, коли він не знає його вірувань дохристиянських. Так само не зрозуміємо й правдивого духового розвою й історії нашої Церкви, коли не знаємо духового стану народу ще до Християнства, бо дослідник на кожному кроці зустрічає таке, чого ніяк не зможе ані належно вияснити, ані повно зрозуміти, стоячи на ґрунті самого тільки Християнства» [9, с. 8-9].

2. *Контекст історії*, зокрема історії матеріальної та історії суспільного розвитку. «Те саме треба сказати й про історію суспільного життя нашого народу, бо ця історія завжди міцно поєднана з історією нашої Віри» [9, с. 9].

3. *Контекст культури*. «Нарешті, без належного знання дохристиянських вірувань, — твердить Митрополит, — годі зрозуміти історію української культури та літератури, як давньої, так і нової, бо вона завжди оперує з народними віруваннями, переказами, піснями й т. ін., — взагалі з так званим «етнографічним матеріалом», що в значній своїй мірі склався ще за дохристиянських часів» [9, с. 9].

Митрополит Іларіон здавав собі справу з того, що його праця не пропонує ґрунтовного аналізу всього фольклорно-міфологічного матеріалу. Він вбачав своє завдання не в такому каталогізуванні знань, хоча виконав величезну підготовчу роботу, про що переконливо свідчить як текст праці, так і примітки. Головна мета, яку ставив перед собою дослідник, усе ж сягає далі. Це завдання конструктивного впорядкування матеріалу, знайдення властивого ключа, принципу його укладання. Тобто, мова йшла про представлення дохристиянських вірувань як певної *системи*. І в цьому проявилася новизна та оригінальність наукової праці Митрополита Іларіона («чого в нас досі ще не було, — багато написано про окремі питання цієї системи, але цілого курсу їх ми ще не маємо» [9, с. 9]).

Наукова праця Митрополита Іларіона про дохристиянські вірування українців не втратила свого значення й донині. Більше того, її

завдання актуальні в сучасних умовах, коли наука здебільшого задовольняється відтворенням відомих даних або й містифікацією їх, проте виразно бракує об'єктивного та зваженого підходу в такій важливій галузі знань, як дохристиянська історія. Видається, що вага цієї монографії ще не оцінена належно в сучасній гуманітарній науці України.

Список використаних джерел:

1. Антонович Д. Передхристиянська релігія українського народу / Дмитро Антонович // Українська культура : лекції / за ред. Дмитра Антоновича ; упор. С. Ульяновська ; вст. слово І. Дзюби ; перед. слово М. Антоновича ; додатки С. Ульяновської, В. Ульяновського. — К. : Либідь, 1993. — 592 с. [Пам'ятки історичної думки України]
2. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору / Віктор Давидюк. — Луцьк : Вежа, 1997. — 294 с.
3. Виноградова Л. Н. Народная демонология и мифоритуальная традиция славян / Л. Н. Виноградова. — М., 2000.
4. Войтович В. Антологія українського міфу: етіологічні, космогонічні, антропогонічні, теогонічні, солярні, лунарні, астральні, календарні, історичні міфи : у 3 т. — Т. 1 / Валерій Войтович. — Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2006. — 912 с.
5. Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. — К. : Либідь, 2005. — 664 с.
6. Грабович Г. Вічне повернення містифікацій / Г. Грабович // Критика. — 2001. — Ч. 1-2(39-40). — С. 6-10.
7. Грабович Г. Слідами національних містифікацій / Г. Грабович // Критика. — 2001. — Ч. 6(44). — С. 14-23.
8. Історія української культури: у 5 т. — Т. 2: Українська культура XIII — першої половини XVII століть / [Я. Д. Ісаєвич (гол. ред.) та ін.]. — К. : Наук. думка, 2001. — 848 с.
9. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія / Митрополит Іларіон. — Вінніпег : Накладом Видавн. Комісії при Товаристві «Волинь», 1965. — 424 с. [Репринтне вид.: К. : Обереги, 1991. — 424 с.].
10. Попович М. Нарис історії культури України / Мирослав Попович. — 2-е вид., випр. — К. : АртЕк, 2001. — 728 с.
11. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу : курс, читаний в Українській Народній Університеті / Іван Огієнко. — К., 1918. — 272 с. [Репринтне вид.: К. : Абрис, 1991]
12. Українська культура : лекції / за ред. Дмитра Антоновича ; упор. С. Ульяновська ; вст. слово І. Дзюби ; перед. слово М. Антоновича ; додатки С. Ульяновської, В. Ульяновського. — К. : Либідь, 1993. — 592 с. [Пам'ятки історичної думки України].

In article is analyses pre-Christian cults as basis of scientific conception of Metropolitan Ilarion (Ivan Ohienko). The author estimates his scientific research «Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people» (1965) in a historical context. Research of scientist is completed by the whole stage of scientific searches in this theme. In our time the ideas of Metropolitan require development and clarifications.

Key words and word combination: pre-Christian cults, mythology, Ukrainian people, culture, history, literature, scientific conception.

Отримано: 10.11.2009 р.